

KADERİYYE YAHUT MU'TEZİLE*

Muhammed Şerafüddîn**

"Mu'tezile'ye gelince: Bunların esâsî umdelerini *tevhiid* meselesi ve Cenâb-ı Hakk'ın ne gibi sıfatlarla tavsif olunacağı ve hangi sıfatlarla tavsif olunamayacağı meseleleri teşkil eder. Bu meselelere *kadere* ait mebâhisi dahi ilâve edenler vardır ve aynı zamanda kime mü'min ve kime fâsık denileceği hakkındaki sözlerin ve *vaide* dair olan meselelerin dahi bunlara ilhak edildiği görülmektedir." (İbn Hazm, c. 11, s. 112)

Kaderiyye: Beşeriyetin fikir tarihi bize gösteriyor ki, felsefî düşüncelerin önünde kendini gösteren suallerin biri ve belki birincisi cebir ve ihtiyâr meselesidir. İrademiz serbest midir? Her istediğimizi yapmak ve istemediklerimizi bırakmak elimizde midir? Yoksa yaptıklarımız bir îcâb neticesi midir? Bu bir meseledir ki, muhtelif asırlarda feylesofları ve din âlimlerini meşgul etmiştir. Bu gün de *ahlâk*, *hukuk*, *kelâm* ve *umumî felsefede* bu meselenin önümüze çıktığını görmekteyiz. İslâm âleminde ilk defa olarak bu meseleyi kurcalamış olan kimsenin *Ma'bed el-Cühenî* olduğu söyleniyor ki, bu zat, dinî teklifler karşısında insanın iradesinin serbest olması lâzım geleceğini, aksi takdirde kulların ahirette ta'zîb ve ten'îm olunmalarının bir manası kalmayacağını ileri sürmüştü.¹

* Dâru'l-fünûn İlahiyat Fakültesi Mecmuası, IV. sene, XV. sayı, Mayıs, İstanbul 1930, s. 1-21

Yayına hazırlayan: Necmeddin Güney, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, necm@hotmail.com

** Muhammed Şerafüddin (1879-1947), Dâru'l-fünûn İlahiyat Fakültesi Kelâm Târîhi Müderrisi. İslâm Tarihi üzerindeki çalışmalarıyla tanınmış bir âlimdir. İstanbul'da Davut Paşa Rüştiyesi'ni ve Dâru'lmuallimîn'i bitirdi. 1910'dan sonra çeşitli ortaöğretim kurumlarında Arapça, Farsça, din ve edebiyat dersleri okuttu. Cumhuriyet döneminde İstanbul Dârülfünûn (sonradan İstanbul Üniversitesi) İlahiyat Fakültesi'nde kelâm tarihi profesörlüğüne getirildi. Bir süre sonra İslâm dini ve felsefesi ordinaryüs profesörü oldu. 1942'de Diyanet İşleri Başkanlığı'na atandı ve vefatına kadar bu görevde kaldı. İslâm dini, tarihi, felsefesi ve edebiyatı alanında pek çok eser verdi. Bazılan şunlardır: Tarih-i Kur'ân-ı Kerim (1915), Kelâm Tarihi (1924), Şeyh Bedreddin (1925), Dinî Makalelerim (1944).

¹ Kudâa kabilesinin *Cüheyn*e batnına mensup olan bu zat, *Hasan Basrî*'nin dersine devam edenlerden idi. *Ersâb-ı Sem'ânî*'ye göre *Basra*'da ilk defa *kadere* dair söz söylemiş olan kendisidir ki, kendisinden sonra *Basralılar* bunun mesleğine sülûk etmişlerdir. *İbn Eş'as*'ın hurûcunda kıyâmlara iştirâk etmiş olduğundan *Haccâc* tarafından hapsedilmiş ve mahpûsen vefat eylemiştir. *Hıtat-ı Markizî*, c. 2, s. 356'da *Ma'bed*'in bu fikri *Esâvire*'den yani İran rüesâsından *Ebü Yunus Sensuye* nâmında bir zâtın almış olduğu görülmektedir. *Ezrakî*'nin *Târîh-i ahbâr-ı Mekke*, s. 135-6, Leibzig basmasında görüldüğü veçhile, Kâbe-i Mükerrreme'nin ihtirâkında, bu ihtirâkın kader neticesi olduğuna söylemiş olan bir zâta karşı diğer bir zatın menfî cevap vermesiyle, kadere dair ilk söz *Mekke*'de de söylenmiştir. İslâm âleminde ilk defa kadere dair söz söylemiş olan zâtın *Ebu'l-Esved ed-Düeli* olduğunu kaydedenler de vardır. *Mukaddime-i İbn Zeydün* şerhi *Şerhu'l-Uyûn*'da kader hakkında ilk defa söz söylemiş olan kimsenin, *Irak Hıristiyanlarından olup ihtida etikten sonra tekrar tenassur etmiş olan bir Hıristiyan olduğu ve Ma'bed ile Geylân*'ın nefy-i-i-kader hakkındaki fikri bu kimseden aldıkları mezkûrdur.

Dinî naslarda cebri ifade eden âyet ve hadiseler olduğu gibi, bunların bir çokları da tefvîz ve ihtiyâr ifade etmektedir. Beşerin hürriyet-i iradesini gösteren ayetlerle başladığı halde, cebri ifade eden ayetle hitam bulmuş olan sûre de vardır (İnsan sûresi).

Yunan feylesoflarından başlayarak Süryanî, Zerdüştfî, Nasrânî âlimlerin zekâlarını ziyaret ettikten sonra beşerin bu ezelf meselesi *Basra*'da *Hasan Basrî*'nin mihrakında toplanmış olan fikir ziyası arasında İslâm âleminde de kendini gösterdi.

İslâm'ın nusûsu, teklifler karşısında beşerin hürriyetini kabul etmekle beraber, aynı zamanda bu hürriyetin Allah'ın irade ve meşyyeti içinde eridiğini ve bu cüz'î irade şûlesinin Allah'ın iradesi muvâcehesinde görülmeyecek kadar sönük kaldığını dahi söylediğine nazaran, ilâhî kudretin önünde cüz'î ve hâdis olan beşerî kudrete tam bir istiklâl verilmemek İslâm dininin ruhuna daha muvafık olduğu halde, bu zâtın beşerin hürriyetini kabul eden meseleyi bir noktadan nazar-ı itibara alması, kendisinin gayrı İslâmî bir tesir altında kalmış olduğuna atfolunabilir. Bunun için diyebiliriz ki, bu yazılarımızın baş tarafında söylediğimiz veçhile Zerdüş'tün "*Ahuramazda* insanın iradesini kendisine bırakmış ve bundan dolayı insanın kendi iradesiyle *Ehrimen*'e inkiyad ve iltihak etmesi de mümkündür" demiş olması ve aynı zamanda *Ma'bed*'in bu fikri İranlı mezkûr *Sensuye*'den öğrenmiş bulunması nazar-ı itibara alınacak olursa, bu adamın İslâm ruhundan uzaklaşmış olmasının sebebinin anlamış oluruz.

Ma'bed'in bu meseleyi yalnız bir cihetten düşünmüş olması, netice itibariyle ezelf mukadderâtı nefyetmesini istilzam etmişti. Tâbiînden olan bu *Ma'bed*'in zamanındaki sahabeden *İbn Ömer*, bu adamın kaderi nefyetmekte olduğunu işittiği zaman müteessir olarak kendisinden teberrî ile bu bâbda *Sahîh-i Müslim*'in başındaki birinci hadisi pederi *Ömer b. el-Hattâb*'dan rivayet eyledi.

Nefy-i kader edenlerin başında bulunanlardan bu *Ma'bed* ve *Dimeşkli Geylân*², bu hususta gulâttan idiler. Bunlar, vukûa gelmeden evvel kulların fiillerini Cenâb-ı Hakk'ın bilmediğine kâildirler. Bunların muakiblerinden *Vâsıl b. Atâ* (ö. 131) ve bunun kayınbiraderi *Amr b. Ubeyd*, ezelf mukadderâtı küllî düsturlar halinde kabul ediyorlardı.

Bunlar; nusûsta vârid olan *hayır ve şerrin Allah'ın takdiriyle olması* keyfiyetini mevt ü hayat vesaire gibi kulların kudretlerinden hariç olan ef'âl-i ilâhiyyeye atfediyorlardı. Fakat bu küllî düsturların intibak ettiği cüz'îlerde yani kulların kendi kudretleriyle iltisap ettikleri hayır ve şerde takdîr-i ezelf bulunduğunu kabul etmiyorlardı.

Şehristânî'nin (Vâsiliyye, c. I, s. 29, 'İbn Hazm' kenarı) ikinci kaidesi hakkındaki sözleri bizim yazdığımız veçhile anlaşılacak lâzım geldiği gibi *Vâsıl*'ın kayınbiraderi ve arkadaşı *Amr b. Ubeyd*'in de kaderi, *Şehristânî*'den nakletmiş olduğumuz sûretle, yani küllî düsturlar halinde olarak kabul ettiği *Fahr-ı Râzî*'nin *Tefsîr-i kebîr*'inde (c. I, s. 269, Devlet Matbaası Basması) *Hatîb*'in *Târîh-i Bağdâd*'ından naklen îrâd etmiş olduğu şu hikâyeden anlaşılacaktır:

² *Zehabî*, *Mizân*'ında bu adam hakkında şöyle söylüyor: "İsmi *Geylân b. Ebî Geylân* olup *kader* hususunda katledilmiştir. *Dâll* ve *miskindir*. *Ya'kûb b. Uzeyne* kendisinden hadis rivayet etmiştir. Belîğ kâtiplerden idi." *İbn Hacer*, *Zehabî*'nin *Mizân*'ı üzerine yazmış olduğu *Lisânü'l-Mizân*'ında bu adamın peygamberlik iddia edenlerden *Hâris*'e iman etmiş ve bilâhare *Kaderî* ve *zındık* olmuş olduğunu söylemektedir. Kendisinin pederi *Osman b. Affân*'ın kölesi idi. Halife *Hişâm b. Abdülmelik* zamanında katledilmiştir. Kendi mezhepdaşları tarafından yazılmış olan kitaplardan *el-Münyetü ve'l-Emel*, *Dekken*, *Haydarâbâd basması*, s. 15'te bu adam hakkında büyük sitayişler görülmektedir. Halife *Ömer b. Abdülazîz* ile bu *Geylân* arasında cebir ve ihtiyârâ ait cereyan eylemiş olan mühim bir münâzara için *Şâtîbî*'nin *el-İ'tisâm*'ına (c. I, s. 69) müracaat ediniz.

Amr b. Ubeyd'in yanına gelenlerden bir zat, Ebû Leheb hakkındaki âyet-i kerî-menin levh-i-mahfûzda olup olmadığını kendisinden sormuş ve *Amr b. Ubeyd* bu soru karşısında, bu âyetin levh-i mahfûzda mevcut olduğunu, fakat *Ebû Leheb*'in şahsına inhisar etmeyerek umumî bir halde bulunduğunu söylemiştir.

Gene bu tefsirin aynı sahifesinde aynı menbâdan yani *Hatîb'in Târîh-i Bağdâd*'ından naklen *Amr b. Ubeyd*'in, kendi mantığına muhalif olduğu için, efrâd-ı beşeriyeye ait olan mukadderât-ı ezeliyyeyi hâkî olan hadislere karşı serâpa itiraz kesilmiş olduğu görülmektedir. *Amr b. Ubeyd* bu hadisleri rivayet eden râvîlere derece derece itiraz ettiği gibi, hadisin sıhhati takdirinde Peygamberimize ve Cenâb-ı Hakk'a da mu'teriz ve muâriz kalacağını söylemiştir.

Kader hakkındaki bu fikrî hareket, yukarıda söylediğimiz veçhile, gerek *Basra*'da *Hasan Basrî*'nin etrafında zuhûr etmiş olsun ve gerek bazı müelliflerin dedikleri gibi, *Şam*'da Emevî halifelerinin saraylarında müstahdem olan *Yahya ed-Dımeşkî* vesaire gibi Hıristiyanların tesiriyle başlamış olsun, İslâm ruhuna aykırı olduğundan bunlarla muhaddisler arasında bu hususta çok hararetli mücadeleler vukû bulmakta idi. *İmam Mâlik*, *Geylân*'ı kendisiyle mücâleseden menetmiş ve meşhur fakîh *Ezvât*, bir münâzara neticesinde bunun katline fetva vermiş ve katli icrâ olunduktan sonra, âlimlerden *Reca' b. Hayve*, *Hişâm b. Abdülmelik*'e bunun katlinin 2000 kişinin katlinden efdal olduğunu yazmıştı. Bunun temsil etmekte olduğu *Kaderiyye* aleyhinde *Ebû Dâvûd*'un *İbn Ömer*'den tahrîc etmiş olduğu: "*Kaderiyye* bu ümmetin Mecûsileridir. Bunların hastalarını yoklamayın ve ölenlerinin cenazelerinde hazır olmayın"³ mealindeki hadis ve gene *Ebû Dâvûd*'un kitabında bulunan şu: "Ehl-i kader ile bir mecliste oturmayın ve onlara söz açmayın"⁴ mealindeki hadis ve daha bir çok hadisler vaz' olundu. *Kaderiyye*'den olanlar da bu hadisleri muhâsımlarının aleyhlerinde kullanarak, mezmûm olan *Kaderiyye*'nin kendileri olmayarak küllî ve cüz'î hayır ve şerri Cenâb-ı Hakk'a isnâd edenler olduklarını söylemeğe başladılar.⁵

Kaderin nefy ü isbâtı hakkında bu hararetli mücadeleler devam ediyorken, *Hasan Basrî*'nin talebesi meyânında bulunanlardan *Vâsıl b. Atâ*⁶, tarihen kendilerine

³ القدريّة مجوس هذه الأمة إن مرضوا فلا تعودوهم وإن ماتوا فلا تشهدوهم

⁴ لا تجالسوا أهل القدر ولا تتأخروهم

⁵ *İbn Teymiyye*'nin *Kitâbü'l-akl ve'n-naql* (*Minhâcü's-sünne* kenarı, c. I, s. 35)'de dediği gibi, muhakkikler *Kaderiyye* ismini *kader* telâkkisinde İslâm'ın ruhundan ayrı düşmüş olan her mezhep erbabına itlâk etmektedirler. Bunlar, bu ismi, kullanı kendi fiil ve iradelerinde tamamıyla hür telâkki ile kaderi nefyedenlere verdikleri gibi; bunun zıddı olarak kullanı fiillerinde tamamıyla muztar ve mecbur addeden *Cebriyye-i mahzaya* da vermektedirler. Nitekim *İmam Ebû Bekir el-Hallâl*, *Kitâbü's-sünne*'sinde الرد على القدريّة unvanıyla açmış olduğu bâbda, *Kaderiyye* kelimesiyle *Cebriyye*'yi kast etmiştir.

⁶ Muhalif ve muvafık müellifler tarafından edebî kudreti takdir ve teslim olunan bu zat iyi telâffuz edemediği (ra') harfini sözlerinde kullanmaktan ihtiraz ve tecânüp ettiği halde, söz söylemekteki kudret ve maharetinden dolayı kendisinin bu harfi kullanmaktaki çekingenliğinin farkına asla varılmazdı. Bu zatın bu husustaki muvaffakiyeti, bir mesel-i sâir hükmünü almış ve Arapça şiirlerde bir nükte mevzuu olmuştur. Bu, büyük bir edip olan *Vâsıl*, aynı zamanda büyük bir zâhid idi. Vefatında hakkında söylenmiş olan mersiyelerin birindeki şu:

ولا عرف الثوب الذي هو قاطعولا مى ديناراً ولا مى درهم

[Müddet-i hayatında paraya el sümemiş ve üzerine giyindiği kumaşın ne cins kumaş olduğuna asla dikkat etmemiş idi] beytinde hiçbir mübalâğa olmadığı temin olunmaktadır. *Mu'tezile*'nin birinci şahsiyeti olan *Vâsıl*, İslâm memleketlerinin her tarafına mezhebini neşr için talebesinden muhtelif kimseleri göndermiş ve bu hususta da büyük faaliyet ve muvaffakiyetler göstermişti. *Horasan*'a göndermiş olduğu *Hafs b. Sâlim*, *Tirmiz*'de *Cehmiyye*'nin reisi olan *Cehim b. Safvân* ile münazara ederek muvakkat bir zaman için *Cehim*'i kendi mezhebine imaleye muvaffak olmuştu. *Mağrib*, *Yemen*, *el-Cezire*, *Kûfe* ve sair mahallere gönderdiği talebesi içinde, *Mağrib*'e göndermiş olduğu *Abdullah b. Hâris*'e pek çok kimseler tebâiyet etmiş ve arkadaşları içinde en çok muvaffakiyet kazanan bu *Abdullah* olmuştu. *Câhiz*, *el-Beyân ve't-tebyîn* nâmındaki kitabının baş tarafında ve *Müherred*, *el-Kâmil*'inde *Vâsıl*'ın edebî

tekaddüm eden *Havâric*'in mürtekib-i kebîreyi tekfir etmelerine mukabil bunların kâfir olmadıklarını ve aynı zamanda mü'min dahi olmadıklarını söyledi ki, o vakte kadar ulemâ-i tâbiîn başta olmak üzere, umumiyetle ehl-i İslâm tarafından – *Havâric*'den mâadâ – mürtekib-i kebîre olanların mü'min oldukları kabul edilmekte idi. Bunun üzerine *Hasan Basrî*'nin dersinden ayrılmış olan *Vâsıl b. Atâ*, arkadaşı mezkûr *Amr b. Ubeyd* ile *Basra* mescidinin diğer bir mahallinde ahz-i mevkî ettiler.

Mu'tezile ismi nereden geliyor: Bu ismin nereden geldiği hakkında, muhalif ve muvafıkların muhtelif sözleri vardır. *Vâsıl b. Atâ*'nın *Hasan Basrî*'nin dersinden ayrılarak, refiki *Amr* ile, mürtekib-i kebîre olanların küfür ile iman arasında mutavassıt bir vaziyette kalıp, mutlak sûrette ne mü'min ve ne kâfir olmadıklarını söylemeleri üzerine; *Hasan Basrî*'nin bunlar hakkında umumiyetle Ehl-i İslâm'ın kavillerinden ayrılmış olmalarını ifade ile *قول الأمة قد اعتزلا قول* demiş olması, bunların *معتزلة* nâmıyla yâd edilmelerine sebep olmuştur. Bunların bu isimle yâd olunmalarının sebebini kendilerinden öğrenmek istersek şöyle görüyoruz: *Meryem sûresi*'nin 48'inci âyeti olan şu: *وَأَعْتَزَلَكُمْ وَمَا تَدْعُونَ* [Ben sizden ve *Cenâb-ı Hak'tan gayri taptığınız şeylerden ayrılıyorum.*] âyet-i kerîme müfâdı mûcibince, kendilerine muhalif olanların hakikî tevhid ashâbı olmadıklarını göstermek için, kendilerine *Mu'tezile* ismini vermişlerdir ve bu ismi aynı zamanda *Süfÿân-ı Sevrî*'den mervî olan *الفئة المعتزلة وأتقأها فرقة أبرها وسبعين فرقة أبرها* [Ümmetim yakında yetmiş ve daha ziyade fırkalara ayrılacaktır ki bu fırkaların en takiy ve en sâlihini *mu'tezil* olan fırka teşkil edecektir.] hadisinden iktibas eylemişlerdir.

Ahiren *Dimeşk*'ta basılmış olan *İbn Asâkir*'in *Tebyînü kizbi'l-müfterâ*'sinin baş tarafındaki nâşirin mukaddimesinden *Ebu'l-Hüseyn et-Tarîfî*'nin *رد أهل الأهواء والبدع* nâmındaki eserinden naklen görüyoruz ki, bunlar *İmam Hasan*'in *Muâviye*'ye biat etmesi üzerine, gerek *İmam Hasan* ve gerek *Muâviye*'den ayrılmaları münasebetiyle kendilerine *Mu'tezile* nâmını vermişlerdir. *Mu'tezile*'nin bu ismi *(وَإِنْ لَمْ تُؤْمِنُوا لِي فَاعْتَزِلُونِ)* âyet-i kerîmesinden almış olmaları rivayeti dahi vardır ki, bu rivayet hakkında *Fahr-i Râzî*'nin *Mu'tezile*'den biriyle vâki olan münazarası, *Fahrî Râzî*'nin tefsirinde (c. 7, s. 470) mevcuttur.

Hitât-ı Makrizî'de (c. 11, s. 476) görüldüğü veçhile, Yahudilerin ayrılmış olduğu fırkalardan *Feruşim* nâmında bir fırka vardı ki, bu *Feruşim* kelimesinin manası, *Makrizî*'nin bildirdiğine göre *Mu'tezile* demektir. Hakikaten bu *Pharisees* kelimesi *separated* manasına gelmektedir ki, bu da *Mu'tezile* kelimesine intibak eder. Bu *Parisees* kelimesinin izahında İngilizce ansiklopedide, bunların yani Yahudilerin *Mu'tezile* nâmındaki fırkalarının, "*kadere ait sözler söylemiş ve de umumiyetle fiilleri Cenâb-ı Hak'ın yaratmış olduğunu kabul etmemiş*" olduklarını; bazı müelliflerin rivayet eylediğine dahi bakılacak olursa İslâm'daki *Mu'tezile*'nin de aynı fikr ü itikatta bulunmalarından dolayı Yahudilikten ihtida edenler tarafından kendilerine aynı isim verilmiş olduğu kabul olunabilir ki, bu mütalâayı ilk defa dermeyân etmiş olan zat *Mısır Dâru'l-fünûn*'u müderrislerinden aziz arkadaşımız *Ahmed Emîn Bey*'dir.

→

kudreti hakkında pek kıymetdâr malûmat vermişlerdir. Zamanında *Şîa*'nın gulâtı ve *Havâric* ve *Mürcie* gibi İslâm mezheplerinin *Kelâm*'ına kendisinden daha ziyade vâkif kimse olmadığı gibi, *Mani* mezhebi hakkındaki malûmatına da kimse yetişemezdi. Münazara esnasında en kat'î delilleri ihzar ve iraddaki sür'at ile hasımı ilzâm etmekteki mahâreti de ayrıca zikre şayandır. Bu zat ilim ve zühd ü takvası ve edebî kudreti ve talâkat ve belâgatıyla ve akl ü zekâ faaliyetleriyle bir mezhep reisine lâzım olan bütün evsafı haizdi.

⁷ Duhân (44), 21: "Eğer bana inanmadınızsa bari ben(im yolum)dan çekilin." (Hazırlayan)

Mu'tezile'den birçokları bu ismi kabul etmiyor ve kendilerine أهل العدل والتوحيد diyorlardı ki, Mu'tezile'nin Kaderiyye ile kesb-i ittisal eden ve tarih itibariyle diğer müddeâlarına tekaddüm eyleyen bu *adl*, nefy-i kader; ve *tevhid* dahi nefy-i sıfât demekti. Mecmuamızın ikinci sayısında intişar etmiş olan "Mu'tezile ve Husûn Kubuh"⁸ nâmındaki makalemizde şöyle yazmış idik:

Gerçi bunlar selefleri olan Kaderiyye müddeâsını aynen müdâfaa ile akıl ve mantığa sarılarak mukadderât-ı ezeliyye müvâcehesinde beşerin serbesti-i harekâtını kabul edemeyip nefy-i kader etmiş olmalarıyla, Ehl-i Sünnet nazarında nâhoş görünmüşler ise de, hiçbir vakit evâmîr-i dîniyyeyi ihmal etmemişlerdir. Bunların evâmîr-i dîniyyeyi ihmal etmemekle beraber akli da ihmal etmemiş olmaları, dînî ma'rifet menba'larına selef tarafından ictinâb edilen bu kıymetdâr unsuru ilâve etmelerini îcâb etmiştir ki, bugün *Kelâm* denilen felsefe-i dîniyyenin mebdaini bu nokta teşkil etmiş ve bu ilmin ilk mümessilleri bunlar olmuşlardır. Bunların felsefesindeki en mütebâriz nokta-i nazarlardan biri, tevhid esasına müstenid ulûhiyet mefhûmunun kendilerine göre iğlâktan kurtarılmasıdır ki, bu da biri adalet-i ilâhiyyeye olan imana zarar veren bilumûm fikirlerin Allah mefhûmundan uzaklaştırılması gibi *ahîlâki*; diğeri de Cenâb-ı Hakk'ın vahdet-i mutlakasını, tağayyür nâ-pezîrlîğini ihlâ eden her sıfatı, ulûhiyyet fikrinden ayırmak sûretiyle *mâba'det-tabîi* iki istikamette tecelli eder.

Adalet-i ilâhiyye lehine olarak kaderi ve tevhid-i ilâhî nâmına sıfât-ı ezeliyyeyi nefyederler ki, Mu'tezile'nin Kaderiyye ile kesb-i ittisâl eden nefy-i kader müddeâları tarih sırasıyla sâir mesâile tekaddüm eder. Bunlar adalet-i ilâhiyye lehine nefy-i kader ve tevhid-i ilâhî nâmına nefy-i sıfât ettiklerinden kendilerine أهل العدل والتوحيد dedikleri gibi, mezheplerine mahsus akâid kitaplarını dahi bu nikât-ı esâsiyyeye göre أبواب التوحيد ve أبواب العدل diye iki zümreye ayırırlar.

Vech-i tesmiye ne olursa olsun, *Basra*'da zuhûr etmiş olduğu kat'î olan i'tizâl mezhebi, *Irak*'ta sür'atle ilerlemiş ve Emevîlerin son halifelerinden *Yezîd b. Velîd* ve *Mervân b. Muhammed* bu mezhebi kabul etmiş idiler. Emevîlerin inkırazı ile Abbâsîler zuhûr edince, *Dimeşk*'a halef olan *Bağdat*'ta, halifelerin etrafında hâiz-i nüfûz İrânî, Yunânî ve Süryânî müneccim ve tabipler görünmeğe başladılar. *Bağdad*'ı bina ile Abbâsî devletini esaslandırmış olan *Mansûr*, fakihlerden sayıldığı halde *tencim*'e büyük ehemmiyet verir ve müneccimlerin reylerini almadan hiçbir harekette bulunmazdı. Mecûsî iken *Mansûr*'un delâletiyle ihtida etmiş olan müneccim *Nevbahî*, daima bu halifenin yanında bulunuyordu. Bu halife, hilâfetinin son yıllarında dûçâr olduğu mide rahatsızlığını tedavi için Süryânîlerden *Corcis*'ı Cündisabur'dan sarayına celbetmişti. *Corcis* Yunanca'dan bu halife nâmına bir çok tıp kitapları terceme etmişti. *Mansûr*'a halef olan *Mehdî* ve *Hâdî* zamanlarında *İbnü'l-Mukaffa*' vesaire tarafından Fârisî'den terceme edilen kitaplar vasıtasıyla *Mani* mezhebi sür'atle meydan almağa başladı. Bu makalemizin baş tarafında söylediğimiz veçhile, *Mani* mezhebi esasen Emevîler zamanında tanınmağa başlamış ve *Eğânî*'den nakletmiş olduğumuz gayet mühim bir vesikaya nazaran, halife ikinci Velîd'in kendisi bu mezhebi kabul etmişti.

Mürücû'z-zehab'te (c. 2, s. 401, Mısır basması) görüldüğü veçhile *Mehdî*, bahs ü cidâl erbabından olan mütekellimlere kitaplar yazdırarak efkâr ve itikada ârız olan şüpheleri izale ettirmeğe mecburiyet hissetti. *İmam Buhârî*'nin *Kitâb Halkı Afe'al el-İbad* s. 21, *Dehli* basmasında görüldüğü veçhile, *Şemgale* nâmında zenâdika rüesâsından biri

⁸ Adı geçen makale için bkz.: "Mu'tezile ve Husûn-Kubuh", *Marife*, yıl.1, sayı.1, s. 259-270. (Hazırlayan)

Mehdî'nin huzuruna getirilmiş ve *Mehdî* buna Müslimlerden kendisine tâbi olanların kimler olduklarını söylemesini emretmesi üzerine, Şemgale bunların sayılmakla bitmeyeceklerini söylemişti. *Eğânî*'de (c. 3, s. 142, Bulak basması) görüldüğü veçhile *Mehdî* zamanında zenâdika yani *Manî* mezhebine girmiş olanlar hakkında takibata nezaret etmek üzere صاحب الزنادقة nâmıyla bir memuriyet ihdas edilmişti. Bunlardan sonra hilâfet makamını işgal eden *Hârûn* zamanında da İrânî, Hindî ve Süryânî âlimler ve tabiplerin *Bağdad*'a getirmiş oldukları malûmat ile *tıp*, *nücûm* ve *el-kimyaya* dair inkişâfât devam etmekte idi. Nihayet bunun oğlu *Me'mûn* zamanında kesb-i resmiyet eden terceme devri başlamıştı. Hicretin ikinci karnı evâilinde Yahudi ve Hıristiyan ve Mecûsîlerden İslâm dinini kabul etmiş olanların, bu dine olan sû-i tesirleri görünmeğe başladı. Bunların yalnız şehadet kelimesini telâffuz etmiş olmaları, dimağlarını doldurmuş olan eski itikatlarını bittabî bir hamlede dışarı atmış olmadı. Bunlar kendileri ile beraber İslâm dinine getirmiş oldukları Yunan felsefe ve mantığının etrafındaki bir çok meselelerle İslâm dininin sâfiyet ve güzelliği ile mümtaz olan itikadını iğlâk etmeğe başladılar. İslâm dininin maruz kaldığı bu sû-i tesir yalnız bu yeni mühtediler tarafından îkâ' edilmiyordu. Aynı zamanda ehl-i İslâm tarafından fethedilen muhtelif mahallerin yerli ahâlisinden kendi din ve mezhepleri üzerinde kalmış olanlar dahi İslâm'ın saffetine halel getirmekte idiler ki, bunların içinde yukarıda söylediğimiz veçhile Abbâsî halifelerinin saraylarında mühim mevkiler işgal edenler dahi olmuştu.

Şunların ve bunların tesiriyle *kader* meselesi ortaya çıktığı gibi, İslâm dinine tekaddüm eden dinlerde mevcut olan Allah'ın sıfatları ve Allah'ın kelâmının mahlûk olup olmaması gibi bir takım meseleler dahi meydan aldı. Bu muhtelif itikat ve efkâr erbabının İslâm muhîtime saçtıkları bu müddeâları, İslâm nokta-i nazarından red için cedelî bir menhece ihtiyaç hasıl oldu ki, *Kelâm* ismini alan bu menheci İslâm'da ilk defa açmak şerefi *Mu'tezile*'ye aittir. Muhâsımlarının karşılıklarına aynı silâhlarla çıkanlar bunlar olmuşlardır.

İlmî usûl dahilinde mücadele ile Allah Teâlâ'nın vücûdunu inkâr edenlerin ve cebri isbât eyleyenlerin hücumlarını defetmişlerdir. Hıristiyan ve Mecûsîler tarafından îkâ' edilen şüpheleri dahi izale eylemişlerdir.

Mu'tezile'nin birinci şahsiyeti olan *Vâsıl b. Atâ*'nın terceme-i hâlinde yukarıda söylemiş olduğumuz veçhile, bu zat Maniliğin bütün müddeâlarını biliyor ve reddediyordu. Bunun, Maniliği red için yazmış olduğu الرد على المانوية nâmındaki eseri, isminden anlaşılacağı veçhile Maniliğe ait bin meseleyi ve bunların red ve cerhlerini ihtiva ediyordu.

Mu'tezile mezhebinin bihakkın müessisleri olan bu *Vâsıl b. Atâ* ve arkadaşı *Amr b. Ubeyd*'in muakiblerinden olup Abbâsîlerin birinci halifeleri *Abdullah el-Seffâh*'ın zamanında, hicrî 135'te doğmuş olan ve i'tizâl mezhebini *Vâsıl*'ın talebesinden *Osman et-Tavîl*'den alan *Ebü'l-Hüzeyl el-Allâf*⁹ ve tilmizi *İbrâhim b. Seyyâr en-Nazzâm*'ı,¹⁰ Abbâsî-

⁹ Köprülü Kütüphanesi'nde 1175 numaralı *el-Muntazam*'da hicrî 235 senesi vefeyâtında *Ebü'l-Hüzeyl*'in pek mufassal terceme-i hâli vardır.

¹⁰ *Nazzâm*'ın yazdığı kitaplarda vuzûh bulunmadığı hakkında *Câhiz*'in *Kitâbü'l-hayavân*, c. 2. s. 45'ine bakınız. Ve gene bu zatın pek doğru sözlü ve doğru özlülüğü hakkında aynı kitaba (c. 2. s. 83) ve pek ağır başlılığı hakkında gene bu kitaba (c. 2, s. 136) ve sır saklamak hususundaki za'fını öğrenmek için de bu kitabın c. 5, s. 61'ine bakınız. *Câhiz*'in bu kitabında, *Nazzâm* hakkındaki şu fikri dikkate şayandır: "Ben derim ki eğer *Kelâm* ilmiyle iştiğal edenler olmayaydı, her dinin avâmı helâke dûçar olurlardı. *Mu'tezile* olmayaydı her mezhebin avâmı helâke dûçar olurlardı ve eğer *İbrâhim en-Nazzâm* ve arkadaşları olmaya idiler *Mu'tezile*'nin avâmı helâke dûçar olurlardı. Çünkü bu zat onlara yollar gösterdi ve muğlâk meseleleri kolaylaştırdı ve uzun mebhâsleri ihtisar eyledi. (c. 4, s.

ler içinde felsefî temayülâtıyla mümtaz olan *Me'mûn* kendisine takrîb etmiş ve dinî mesâilde akla bir mevki veren ve aklın suallerini ihmal etmeyen bu âlimleri Arapça'ya terceme ettirdiği felsefe ve mantık kitaplarından bol bol istifade ettiriyordu. İlk defa bunlar tarafından Yunan felsefesiyle kelâm mezcedilmeğe başlanmıştı. *Me'mûn* bu zatların ve *Sümâme b. Eşres* ve *Bişr el-Merisî* gibi diğer kimselerin tesirleriyle ve belki daha doğrusu kendisinin mizacına tevafuk etmekle, Abbâsîlerden *Mu'tezile* mezhebine sülûk eden halifelerin birincisi oldu.

Mu'tezile'nin İslâm itikâdiyatını muhtelif muhâsımlara karşı müdafaada hizmetleri sebkemekle beraber birçok ehl-i İslâm nazarında bunlar nâhoş görünmekte idiler. Çünkü bunların muhaddislere birçok noktalarda muhalif kalmaları, aleyhlerinde muhaddislerin şiddetli hücumlarını celbetmişti. Bununla beraber bunların nefy-i kader ve nefy-i sîfât eylemeleri ve İslâm'ın güzel ve sade olan akidesini derin bir felsefe çukuruna düşürmüş olmaları ve kendi efkâr-ı mezhebiyyelerini te'yîd için yalnız delil îrâdını kâfi görmeyerek *Me'mûn* ve *Mu'tasım* zamanlarında halkı kendi mezheplerini kabule kılıç kuvvetiyle mecbur tutmaları, ehl-i İslâm nazarında nâhoş görünmeleri için ayrı sebepler teşkil ediyordu.

Mu'tezile'nin birinci fırkasını teşkil eden ve *Vâsıl b. Atâ*'ya nisbetle *Vâsılıyye* nâmıyla yâd edilen fırka *nefy-i kader* ve *nefy-i sîfât* ve *مترلة بين المترئين* esaslarıyla bir de *Cemel* ve *Sıffîn* vak'alarında bulunanlar haklarında verilecek hüküm üzerinde deveran ediyordu.

Nefy-i kader; tarihen *Mu'tezile*'ye tekaddüm eden ve de *Mu'tezile* içinde eriyen *Kaderiyye*'den devren *Mu'tezile*'ye geçmiş olan bir itikad idi ki, bu da kendi mütalâalarına göre Cenâb-ı Hakk'ı zulümden tenzih ile adl-i ilâhîyi ispata mâtuf idi.

Bunlar beşerde gayrı mahdud bir serbesti-i irade kabul ediyorlar ve her istediğini yapmak ve her istemediğini yapmamak insanın elinde olduğunu söylüyorlar idi ki, bu da bunlarca takdîr-i ezeli'nin nefyine vâbeste idi. Çünkü takdîr-i ezeli olduğu takdirde beşerin iradesi hür addedilmezdi ve hür olmayan bir irade sahibini mes'ul etmekle Cenâb-ı Hakk adaletsizlik etmiş olurdu. Umumiyetle *Mu'tezile*'nin beş asıllarından biri olan *adl* bu sûretle tekarrür etmiş ve *Vâsıl b. Atâ* en çok bu esası te'sis ile uğraşmıştı.

Vâsıl'ın ikinci esası olan ve de umumiyetle *Mu'tezile*'nin beş asıllarından biri bulunan *tevhiidi* teşkil eden nefy-i sîfât dahi nefy-i kader gibi *Mu'tezile*'nin hariçten aldığı bir itikattır.¹¹

Malûmdur ki *Aristo* ve etbâi Cenâb-ı Hakk'a *âkil* ve *cevher* itlak ederler ve bunun yalnız kendi nefsinin bildiği ve hiçbir fiil ve iradesi olmadığını kabul eylerdi. *Mebde-i evvel* ve *illet-i ulâ* dedikleri bu mebde-i vâcib felsefî bir müntehâ olup devr ü teselsülün butlânı neticesinde vücûdu kabul edilmiş olan kuru ve renksiz bir mebde ve iletir. (Bunlara göre bu mebde-i vâcibin yalnız sîfât-ı selbiyye ve izâfiyyeyle ittisâfı caiz görüldü ki, bunlar dahi neticeten nefy-i sîfât demektir.)

Gazâlî, *Aristo* felsefesini cerhetmek üzere yazmış olduğu *Tehâfüt* nâmındaki eserinin medhali olan *Makâsıd* nâmındaki kitabının ikinci makâlesinde söylediği veçhile, bunlarca "Vâcibü'l-vücûdun vücûdu, mahiyetinden başka değildir. Yani *niyyet*'i ile

→

69) Bu zat üstadı *Ebü'l-Hüzeyl*'e mübâhaselerde ekseriya galebe ederdi. 221'de 36 yaşında iken füc'eten vefat etmiştir. *Mevâkıf*'in nihayetinde, İslâm mezheplerine ait olan kısımda bu zat için "Kaderiyye'nin şeytanlarından idi" denilmektedir.

¹¹ *Nehcü'l-Belâğa*'nın ilk hutbesinde: *وكمال الاخلاص له نفي الصفات عنه* diye *Mu'tezile*'nin kâil olduğu veçhile Cenâb-ı Hakk'a karşı kemâl-i ihlâsın nefy-i sîfât ile husûl bulacağı beyan edilmektedir.

mahiyeti birdir ve bunun teaddüdü caiz olmadığı gibi zatı üzerine sıfatı olmak da caiz değildir.”

Yunanlılardan müteessir olan Harranîler –Arapça’daki nisbet kaideleri haricinde olarak Sâbie’nin merkezi olan Harran nâmındaki şehre nisbettir– dahi; *Fihrist*, s. 318’de görüldüğü veçhile, “malûlâtтан hiçbir şeyin sıfatı Hak Teâlâ’ya lâhik olamaz” derlerdi.

İslâm’da en evvel nefy-i sıfât etmiş olan şahsiyet olduğu müellifler tarafından müttefikan bildirilen *Ca’d b. Dirhem*’in¹² dahi Harran ehâlisinden olması nazar-ı dikkate alınır, bunun bu fikri Harranîler’den almış olduğu kabul olunur ki Harranîler’in dahi bu hususta Yunanlılardan müteessir olduklarında şüphe yoktur.

Böyle uzun bir mazisi olan nefy-i sıfât dahi *Vâsıl* tarafından kabul edilmiş ve umumiyetle *Mu’tezile*’nin asıllarından birini teşkil eden *tevhide* esas olmuştur.

Mu’tezile’nin beş aslı kaidelerinin üçüncüsü olan ve de bizzat *Vâsıl*’ın kendi fikrinden doğan *menzile beyne’l-menzileteyn*, mürtekib-i kebîrenin küfr ü iman menzileleri arasında mutavassit bir menzilede kalması demektir. *Vâsıl*’ın takririne göre, iman bir çok hayırlı hasletlerden mürekkep idi ki, bunların tamamı kendisinde bulunan kimseye mü’min denilir. Fâsıkta ise, bu hayırlı hasletlerin tamamı bulunmadığından kendisine mü’min denilmez. Lâkin bunda imanı teşkil eden hayırlı hasletlerin tamamı bulunmuyorsa da, şehadet vesaire gibi hayırlı hasletlerin bazıları bulunmaktan olduğundan kendisine kâfir dahi denilmez. Binaenaleyh mü’min olmadığı gibi kâfir dahi olmadığından, küfürle iman arasında mutavassit bir vaziyette kalmış olur. Fâsıkta kâfir veya mü’min ismini vermeyi ve de ind-i İlahî’de fâsığın kâfir veya mü’min olduğuna şehadet etmeyi, Allah’ın hikmetine karşı bir tecavüz addederlerdi.

Vâsıl’a göre *menzile beyne’l-menzileteyn*’de kalan fâsık, tevbe etmeden ölecek olursa müebbeden cehennemde kalır ki, bundan da umumiyetle *Mu’tezile*’nin beş asıllarından dördüncüsü olan *infâz-ı va’id* alınmıştır. *Vâsıl*’a ve umumiyetle *Mu’tezile*’ye göre, Kur’an’ın umûmâtıyla sabit olan yalnız va’id-i âm nazar-ı itibara alınmış olmakla, bunların infaz olunmamasıyla Allah Teâlâ’nın sıdkı arasında münâfât husûle geleceğini söylemektedirler.

Mu’tezile’nin beşinci aslı kaideleri de¹³ *el-emr bi’l-ma’rûf ve’n-nehî ‘ani’l-münkerdir* ki bununla da Allah Teâlâ’ya ve Resûlüne tâat kastetmişlerdir.

Bunlar, *Hasan Basrî* gibi sahabe hakkında sükûtlarını muhafaza etmemiş ve sahabenin yekdiğerlerini tahtie etmelerini sened ittihaz ederek, bunları tenkit etmiş ve hareketleri hakkında hükümler vermişlerdir.

Bu hususta *Amr b. Ubeyd*’den bir çok sözler mervî bulunmaktadır. *Ebû Hüreyre*’yi ta’n ile hakkında fena sözler söylemiş olan bu zat *Amr b. As* ve *Muâviye*’ye hainlik isnad ile bunların ganimet mallarından hırsızlıkta bulunmuş olduklarını söylemiştir.

Mu’tezile’nin ilk ve mühim şahsiyetlerini teşkil eden *Vâsıl* ve arkadaşı *Amr, Ali b. Ebî Tâlib*’in de Sıffîn ve *Cemel* muharebelerindeki vaziyetini teşhir etmiş ve kendisinden

¹² Son Emevî halifesi *Mervân el-Cezîre* valiliği esnasında bu zattan okumuş ve efkârını kabul etmiş olduğundan kendisine *Mervân-ı Himâr* denildiği gibi aynı zamanda *Mervân-ı Ca’d* dahi denilirdi.

¹³ İmâmîler dahi *Mu’tezile*’yi takliden *tevhid* ve *adl*’i aynı mülâhazalarla usûl-i dîniyyeden addetmişler ve bunlara *nübüvvet* ve *imâmeti* ilâve etmişlerdir.

evvelki halifelere hürmet eden bu zatlar¹⁴, *Ali b. Ebî Tâlib* ve muhâsımları hakkında iki muhtelif hüküm vermişlerdir:

Vâsıl'a göre *Mütelâineyn'*de olduğu gibi, tayin edilmeksizin her iki taraftan biri fâsıktır. *Vâsıl* diyor idi ki: "Hiçbir kıymeti olmayan bir demet ot için *Cemel* vak'asında bulunanlardan *Ali b. Ebî Tâlib* ve muhâsımlarından meselâ *Talha* şahadet edecek olurlarsa, tayin edilmeksizin bu iki kimseden biri fâsık olduğundan, bunların şahadetlerini reddederim."

Amr ise, bu iki tarafın ikisini de tefsik etmiştir: Binâenaleyh *Vâsıl'a* göre, şahitlerin her ikisi de aynı taraftan oldukları takdirde şahadetin reddolunmaması lâzım geldiği halde, *Amr'e* göre bu takdirde de şahadetlerin reddolunması îcâb etmektedir.

*Vâsılıyye'*den sonra *Ebü'l-Hüzeyl el-Allâf'*ın *Hüzeyliyye* nâmıyla yâd edilen fırkası ehemmiyet kesbetmiştir. Bu zat Cenâb-ı Hakk'ın sıfatı, iradesi ve kelâmı vesaire gibi meseleler üzerinde uğraşmıştır.

Bunun tilmizi olan *Nazzâm, cüz'ü lâ yetecezzâyı* nefyile *tafre'*ye kâil olmuştur ki, bu *tafre* ve *Ebü Hâşim'in* isbata uğraşdığı *hâl* ve *Eş'arî'nin* kabul etmiş olduğu *kisb, Kelâm* ilminde îrad edilmiş olan muhallerden addedilmektedir. Bu zat, Kur'ân-ı Kerîm'in i'câz meselesinde de mevzû-ı bahs eylemiştir ki, buna ve bundan başka bir çok *Mu'tezile'*den olanlara göre Kur'ân-ı Kerîm'deki i'câz; tanzîrine imkân olmakla beraber tanzîri kimse için müyesser olmamış olmasındadır. Bu da üstadı gibi istidlâl tarîkiyle Allah Teâlâ'yı bilmeyi vâcib addeder ve bunlarda vücûb fikri *الله وجوب علي* ve *el-Aslah* kanunu görülür ki bilâhare bu vücûb fikrinden husûn-kubuh meseleleri zuhûr etmişti. [Bunlar için mecmuamızın ikinci sayısındaki "Mu'tezile ve Hüsn ü Kubuh", nâmındaki makalemize müracaat buyrula.¹⁵]

Bunlardan sonra *Ebü Ali el-Cübbâi'*nin hocası olan *Ebü Ya'kûb eş-Şehhâm* ve meşhur *Câhız* ve bunu müteakip *Ebü Ali el-Cübbâi* ve oğlu *Ebü Hâşim* şöhret kesbetmiş ve bir çok meseleler ile uğraşmışlardı. Emevîler zamanında *Basra'da* zuhûr etmiş olan *Mu'tezile* mezhebi, bu şehirden zikrolunan rüesânın mesâisiyle devam eylemekte iken, bunlar *Bağdat'ta* diğer bir mektep teşkil eylediklerinden, Abbâsîler devrinde *Mu'tezile* mezhebi *Basra Mu'tezilesi* ve *Bağdat Mu'tezilesi* nâmlarıyla ikiye ayrılmışlardı ki, bu iki mektebin bir çok meselelerde ihtilâf-ı nazarları vardır.

Bu ihtilâfın bazıları şunlardır:

1— *Basralılar* kıyası kabul ederler. *Bağdatlılar* kabul etmezler.

2— *Basralılar* Allah'ın iradesini kendisinin ne aynı ve ne gayrı olmayan bir hareket addederler. Allah'ın iradesinin hareket olduğunu kabul eden *Bağdatlılar* bu hareketi Allah'ın gayrı addederler.

3— *Basralılar* her müteahidi müsîb addederler. *Bağdatlılar* etmezler.

4— *Basralılar* Cenâb-ı Hakk'ın müdrik değil iken bilâhare müdrik olduğunu söylerler. *Bağdatlılar* idraki kabul etmeyerek, Cenâb-ı Hakk'ın fâil değil iken bilâhare fâil olduğunu kabul ederler.

¹⁴ *Mu'tezile* Ebû Bekr es-Siddîk'in ve bunu takip eden diğer halifelerin hilâfetlerini sahih görürler ve de Peygamberimizden sonra hilâfet makamını işgal edecek olan zatın Peygamberimiz tarafından tayin olduğuna dair bir iddia serdetmezler. Yalnız Nevbahtî'nin devlet matbaasında basılmakta olan kitabında (s. 8) söylediği veçhile *Mu'tezile'*den bazıları seleflerinden ayrılarak Peygamberimizin kendilerinden sonra hilâfet makamını işgal edecek zatın —her ne kadar ismini ve nesebini tasrih etmemiş ise de — sıfatını tarif etmiş olduğunu iddia etmişlerdir.

¹⁵ Bkz. "Mu'tezile ve Hüsn-Kubuh", *Marife*, yıl: 1, sayı: 1, s. 259-270. (Hazırlayan)

mamiyla bunun zıddı olarak, insandan ancak Allah Tealâ'nın takdir ettiği fiillerin sudûru zarûf olup, bunlardan başka hiçbir kimseden hiçbir fiilin sudûr edemeyeceğini söylüyordu. *Cehm*'in kabul etmiş olduğu bu *cebîr*, *Mu'tezile*'nin kabul etmiş oldukları hürriyet-i iradenin, bir kelime ile *Tefvîz*'in îkâ etmiş olduğu tesire mukabil tam bir aksi tesir ifade ediyordu. Bundan dolayı bunun mezhebine *Cebriyye-i hâlisâ*, *Mücbere* veya kendisine izafeten *Cehmîyye* denildi. Buna göre, insana isnâd olunan fiiller hakikat olmayıp 'su aktı', 'güneş doğdu' isnâdlarında olduğu gibi mecazdır. Dünyadaki fiillerde cebr olduğu gibi, ahiretteki mükâfat ve mücâzât da cebr ile cereyan edecektir. İnsanların dünyadaki fiilleri cebrî olduğu gibi ahiretteki mazhar olacakları mükâfât veya düçar olacakları mücâzâtları dahi cebrîdir.

Bu zat aynı zamanda *Mu'tezile* gibi, sıfât-ı ilâhiyyeyi nefyediyordu. *Cehm*, terceme-i halinde söylendiği veçhile, Mâlikle mahlûk arasında müşâbehet bulunacağını ileri sürerek insanın tavsîf olunabileceği *Hayy* ve *Âlim* sıfatlarıyla Cenâb-ı Hakk'ın tavsîf olunmasını caiz görmüyordu. *İbn Teymiyye*'nin *Minhâcû's-sünne*, c. I, s. 72'inde görüldüğü veçhile, İslâm âleminde ilk defa nefy-i sıfât etmiş olan *Ca'd b. Dirhem*'in bu müddeâsıyla pek çok meşgul olmuş olan *Cehm*, bu hususta tarih itibariyle de *Mu'tezile*'ye tekaddüm etmiştir. *Mu'tezile*'nin ilk şahsiyeti olup *Cehm* ile muasır olan *Vâsil b. Atâ*, bu mesele ile *Cehm* kadar uğraşmamıştı. *Mu'tezile* Cenâb-ı Hakk'a *Hayy*, *Âlim*, *Kâdir* diye vâki olan hükümleri kabul ediyorlardı. *Cehm* dahi bu hükümlerin Hâlik ile mahlûk arasında müşâbehet tevlîd etmeyecek olanlarını kabule tereddüt etmiyordu. Bilâhare *Cehmîyye*'nin gulâtı, nefy-i sıfât etmeye bir de nefy-i esma ilâve ile tamamıyla bu hükümleri dahi nefyetmeye başlamıştı.

Cehm nefy-i sıfât davasının neticesi olarak Kur'ân-ı Kerîm'in mahlûk olduğunu da kabule mecbur oldu. Buna göre Allah'ın kelâm sıfatının tecellisi olan Kur'ân'ı, Allah'ın sıfatlarında biri olarak kabule imkân yoktu. Allah Tealâ'nın *Mütekellim* olmadığı kabul edildiği takdirde bittabiî Kur'ân Allah'ın *kelâm-ı kadîmi* olamazdı.¹⁹

Cehm'i nefy-i sıfât vadisine sevk eden sebeplerden biri de, *İbn Teymiyye*'nin dediği gibi (*Minhâcû's-sünne*, c. I, s. 39), bunun âlemin kadîm olmayıp hâdis olduğunu isbat sadedinde *cevâhir* ve *araz* delilini iltizam etmesi olmuştur. Âlemi *cevâhir* ve *araz* kısımlarına taksim edecek olursak görüyoruz ki, *cevâhir* yani cisimler sükûn ve hareket vesaire gibi arazdan hali kalmamaktadırlar. *Araz* veya havâdisin evveli olmamak mümtenî olduğundan, *araz* ve havâdisin mebdei bulunmak zarûfîdir. Bu hâdis olduğu sabit olan *araz* veya havâdisten hâlî olmayan âlemin dahi hâdis olması lâzım gelir ki, bu delile göre arazdan olan sıfatlarla Allah Tealâ ittisâf edecek olursa, Allah Tealâ'nın mahalli havâdis olması lâzım geliyordu. Bundan dolayı *Ca'd b. Dirhem* başta olmak üzere *Cehm b. Safvân*, Allah'ın sıfatlarını ve kendisiyle kâim olan ef'âl-i ihtiyâriyyesini nefyetmişler.

Bunlar ve bunlara iştirak etmiş olan *Ebü'l-Hüzeyl el-Allâf*, *İbn Teymiyye*'nin dediği gibi havâdise mukârin olan şeylerin hâdis olduğuna hüküm verirlerken, havâdisin aynından hâlî olmamakla nev'inden hâlî olmamayı tefrik etmemişler ve aynı zamanda havâdisten hâlî olmayanlar arasında da fark gözetmemişlerdir. Halbuki havâdisten hâlî olmayanlar mef'ûl ve ma'lûl olarak hâlî olmadıkları gibi *vâcib bi nefsihi* olarak da hâlî olmayabilirler.

¹⁹ Asıl metinde, buradan itibaren, dizgi hatası sebebiyle bir veya daha fazla paragraf düşmüştür. (Hazırlayan)

Bunların hudûs-ı âlemi isbatta iltizam etmiş oldukları delildeki 'havâdisin evveli olmamak mümtenî bulunması' mukaddimesine 'havâdisin evveli olmamak mümtenî olduğu gibi ahiri olmamak dahi mümtenîdir' çünkü bir imtidâdın ezel cihetiyle inkitâ bulunmamak sabit olunca, aynı zamanda ebed tarafından da inkitâ bulunmamak sabit olmuştur. "Bir imtidâd ezel tarafından, nâmütenâhî olmasıyla beraber ebed cihetinden mütenâhî olması bâtıldır" diye edilen itiraza karşı gerek *Cehm* ve gerek *Ebü'l-Hüzeyl*, delillerine edilen bu itirazı defetmek zaruretiyle müstakbele doğru da havâdisin devamını menettiklerinden, *Cehm* cennet ve cehennem fenâsını ve *Ebü'l-Hüzeyl* de cennet ve cehennemdekilerin hareketlerinin fenâsını kabule mecbur oldular. Aynı sebebe binaen (Ebu'l-Meâli, 419-478) dahi Allah'ın ilminde istirsâle²⁰ kâil oldu.

Cehm, *cebirde* ileri gitmiş olduğundan, ef'âl-i ilâhiyyede hikmet dahi aramazdı. Allah Teâlâ'nın kullarına olan emirlerini ve nehiyelerini *teklîf-i mâ lâ yutâk* kabilinden addettiği gibi, Allah'ın umumiyetle fiillerini mahz-ı meşîyyetiyle icra ettiğini ve bunlarda bir hikmet ve maslahat bulunmadığını söylerdi ve derdi ki: Allah Teâlâ bir fiilini bir sebep ve illete binaen icra edecek olursa, o sebep ve illetin dahi bir sebep ve illeti olmak icap eder ki bu sûretle bir teselsül husûle gelmiş olur. Aynı zamanda bir sebep ve illete binaen bir fiil icra edecek olursa, Allah Teâlâ'nın o sebep ve illete muhtaç olması icap eder.

Ef'âl-i ilâhiyyede hikmet ve merhamet bulunduğunu kabul etmeyen *Cehm*; çolakları, elsiz ayaksızları ve cüzzamlıları gördüğü vakit "*Erhamü'r-Râhimîn* mi bu insanları elden ve ayaktan mahrum etmiştir?" diye Cenâb-ı Hakk'ın ef'âlinin hikmet ile değil yalnız meşîyyet ile vâki olduğunu ve Cenâb-ı Hakk'ın iki mütemâsilden birini diğerine bilâ müreccih tercih ettiğini söylerdi.

Bunun zevcesi dahi kelâm meselelerine iştirak edecek kadar malûmat sahibi idi. *İbn Temiyye*'nin *el-Akîdetü'l-Hameviyyetü'l-Kübrâ*'sında görüldüğü veçhile (s. 439), bunun yanında "*Allâhu alâ arşih = Allah arşı üzerindedir*" diyen bir kimseye bu kadın: "*Mahtûd alâ mahtûd!*" diye, bu takdirde Allah'ın mahtûd olması icap edeceğini söylemiştir.

Cehm'in kabul etmiş olduğu *cebir*, işleri kadere bırakarak a'mâl-i dîniyenin terk olunmasını icap ettiği gibi, Allah'ın sıfatlarını isbat eden ayetleri te'vildeki ifratı dahi nusûs-ı dîniyenin ifade ettiği manalara karşı büyük bir tehlike teşkil ettiğinden, *Cebriyye* hareketi muhaddisler tarafından en şenî bir bid'at addedildi ve nefy-i sıfâta ve Kur'ân-ı Kerîm'in mahlûkiyetinde ve Cenâb-ı Hakk'ın kâbil-i ru'yet bulunmamasında *Mu'tezile* vesaire *Cehmîyye*'ye peyrev olmuş olduklarından, muhaddisler bu hususlardaki redlerini *Mu'tezile* ve *Neccâriyye* ve *Darariyye* ve *Mürchie*'den oldukları halde nefy-i sıfât etmeleriyle kendilerini de muhtevî bulunan *Cehmîyye* cephesine tevcih ediyorlar ve bu umumî cephe üzerinde bunların cümlesini reddetmiş oluyorlardı. Çünkü her *Cehmî* meselâ *Mu'tezilî* değilse de her *Mu'tezilî* *Cehmî* idi. *Buhârî* ve *Ahmed b. Hanbel*²¹ ve müteahhirlerden *İbn Kayyim el-Cevziyye*'nin *Cehmîyye*'nin reddi hususundaki eserleri meşhurdur.

²⁰ Bu zat *Lâyetenâhân*'ın gerek aynen ve gerek ilmen sübûtu mümtenî olduğundan, Allah'ın ilminin yalnız cisimlere teallûk ettiğini ve arazların fertlerine birer birer teallûk etmeyip, bunlara umumî sûrette teallûk ettiğini söylerdi. Akmakta olan bir nehrin suyundaki katreleri görmeyip, bu suyu ittisal halinde gördüğümüz gibi.

²¹ *Ahmed b. Hanbel*'in bu eseri, mecmuamızın altıncı sayısıyla neşredilmiştir. 1879'da *Câmiu'l-beyân fî teşiri'l-Kur'ân*'nındaki esere zeylen *Dehli*'de de tabolunmuştu.

Eyyûbîler'den Salâhaddîn'in kendisi ve kadısı Sadreddîn, Atabekân'dan Nûreddîn Mahmûd b. Zengî'nin hizmetinde buldukları tarihten beri bu mezhepte yetişmiş ve bunlardan Salâhaddîn, çocukluğunda bu mezhebin akâidini hâvî, Kutbeddîn Nîsâbüri tarafından yazılmış olan kitabı hıfzetmiş ve aynı zamanda kendi çocuklarına da hıfzettirmekte bulunmuş olduğundan, Mısır'a mâlik olduğu zaman idaresinde bulunan ahâliyi bu mezhebi iltizama mecbur etmiş ve bu mecburiyet Eyyûbîlerin bütün hükümetleri esnasında devam eylemiştir. Tahsil sadedinde şarka gelen İbn Tumret²⁴ dahi bu mezhebi garba götürmüş ve bunun vasıtasıyla garpta dahi bu mezhep tanınmıştır.

Ebu'l-Hasen el-Eş'arî'nin müdafaa ettiği esaslar şunlardır:

1— Allah'ın ezeli sıfatları vardır ve bu sıfatlar kendisinin aynı olmadıkları gibi gayrı da değildirler ve bu sıfatları tecezzî etmezler. Binâenaleyh, ilmiyle malûmatın cümlesini bilir ve kudretiyle makdûrâtın cümlesini kâdir olur. Malûmatının her biri için ayrı bir ilmi olmadığı gibi, makdûrâtının her biri için de ayrı bir kudreti yoktur. Kendisinin kelâm sıfatı da bir olup; emir, nehiy ve haber sûretiyle olan teaddüdü itibârdır. Nefsî kelâma râci' değildir ve Peygamberlere inen lâfızlar ezeli kelâmın delâletleri olup medlûl olan kelâm ezeli, yani gayrı mahlûk; delâlet eden ibare ve lâfızlar muhdes ve mahlûkturlar.

2— Hayır ve şer ve menfaat ve mazarratlarıyla bütün kâinatı Allah Teâlâ irade etmiştir.

3— İstîâat fiil ile beraberdir, yani fiil mevcut değil iken istîâat yoktur. Halbuki insanlar, istîâat yok iken mükellef olduklarından teklîf-i mâlâ yutâk caiz olmuş olur.

4— Kulların fiillerinin hepsi Allah'ın mahlûku, kulların meksûbudurlar ve Allah'ın vasıflarının ahası kudret olduğundan, kulların hâdis olan kudretlerinin fiilin vukûunda hiçbir tesiri yoktur.²⁵

5— Allah Teâlâ'yı görmek caizdir.

6— İlimden başka Cenâb-ı Hakk'ın semi' ve basar gibi ezeli sıfatları vardır.

7— (*yed-el*) ve (*vech-yüz*) gibi haberî sıfatlar sabittir.

8— Günahkârları affetmek ve etmemek Allah'ın meşiyetine bağlıdır.

9— Vücûda gelen mümkünât, arada hiçbir şeyin tevassutunun tesiri olmaksızın ibtidâen Cenâb-ı Hakk'a müsteniddirler. [Tevlîd yoktur ve esbâbın da tesiri yoktur.]

10— Vâcibâtın isbâtı için yegâne tarîk şer'dir. [Binâenaleyh husûn ve kubuh aklî olmayıp şer'î olduğundan, şer'in vürûdünden evvel Allah'ı bilmek vacip olmadığı gibi, erbâbı tâatın ten'îmi ve bilâkis günahkârların ta'zîblerinin vücûbu şer'î olup aklî değildir.]

11— Kur'ân nazım ve fesahat itibarıyla dahi mu'cizdir. Lâfzan dahi beşeriyetin aczi hasebiyle kâbil-i tanzîr değildir.

12— Allah Teâlâ'ya hiçbir şey vacip değildir. [Binâenaleyh kullara yarayan şeyleri yaratmak Allah'a vacip olmaz.] *Vücûb ale'llâh* yoktur.

13— Peygamberlerin gönderilmeleri vacip değildir.

14— Velîlerin kerâmetleri vardır.

15— Kabir sorgusu, haşir, mizan ve sırat hakktır.

16— İmâmet ihtiyar ve ittifak tarîkiyle sabittir, *nass* ile değil...

²⁴ Mecmuamızın onuncu sayısında bu zat hakkında bir makalemiz vardır.

²⁵ Kulların hâdis olan kudretlerinin fiilin vukûunda hiçbir tesiri olmadığı halde Ebu'l-Hasen el-Eş'arî'nin kullara isnad etmiş olduğu kesbin manasını anlamak mümkün olmadığından, yukarıda dediğimiz gibi bunu ve Nazzâm'ın *tafrasını* ve Ebû Hâşim'in isbat etmiş olduğu *hali kelâmın* muhâlâtından addetmişlerdir.

Eşâ'ire ile Mu'tezile arasında aşağıdaki maddelerde ihtilâflar vardı:

	MU'TEZİLE	EŞÂ'İRE
1	Cisimler mahiyet itibariyle mütemâsildirler ve hayat için bünye şarttır.	Cisimler mahiyet itibariyle mütemâsil iseler de hayat için bünye şart değildir. ²⁶
2	Kader yoktur.	Vardır.
3	Kulların fiilleri Allah'ın mahlûku değildir.	Kulların fiilleri Allah'ın mahlûkudur.
4	Kâinatın mecmûu meşiyet-i ilâhiyye ile değildir.	Kâinatın mecmûu meşiyet-i ilâhiyye iledir.
5	İstitâat fiilden evvel mevcuttur.	Değildir, fiil ile beraberdir.
6	Teklîf-i mâlâ yutâk caiz değildir.	Caizdir. ²⁷
7	Allah Teâlâ'nın fiilleri ta'îl kabul eder.	Etmez.
8	Allah Teâlâ'nın fiilleri bir garaza mübtenîdir.	Değildir.
9	Allah Teâlâ'yı ru'yet caiz değildir.	Caizdir.
10	Tâat iradeye muvâfakattır.	Tâat emre muvâfakattır.
11	Kullar, Allah Teâlâ'ya karşı ihticâc ederler.	Edemezler.
12	Ahirette şefâat yoktur.	Vardır.
13	Şer'in vürûdundan evvel eşya hakkında hüküm vardır.	Yoktur.
14	Şükr-i mün'im aklen vaciptir.	Şükr-i mün'im şer'an vaciptir.
15	Haram, rızk değildir.	Haram rızktır.
16	Tevbesiz afv vâki olmaz.	Olur.
17	Sihir yoktur.	Vardır.
18	Ehl-i İslâm'ın cehennemdeki hulûdları meks-i dâimî demektir.	Ehl-i İslâm'ın cehennemdeki hulûdları meks-i tavîl manasınadır.
19	Mürtekb-i kebîre mü'min değildir.	Mü'mindir.
20	Va'îdi infâz vaciptir.	Değildir.
21	Kullara aslah olanı yaratmak Allah'ın üzerine vaciptir.	Değildir.
22	İnsanlara peygamberleri göndermek Allah'a vaciptir.	Değildir.
23	Tâata mukâbil sevap vermek Allah'a vaciptir.	Değildir.
24	Ma'siyete mukâbil ikâb vermek Allah'a vaciptir.	Değildir.
25	Tevbe eden kulun tevbesini kabul etmek Allah'a vaciptir.	Değildir.
26	Kebâirden ictinâb edenlerin sağâirini affetmek Allah'a vaciptir.	Değildir.
27	Allah'ın hidâyet ve rahmeti bütün mükellefler haklarında umûmîdir.	Değildir.
28	İman Allah'ın husûsî yardımıyla hâsıl olmaz.	İman Allah'ın husûsî yardımıyla hâsıl olur.
29	İhbât-ı amel vardır.	Yoktur.
30	İrhâs caiz değildir.	Caizdir.
31	Seyyiâtın affolunması iman etmekle beraber amel-i sâliha icra eylemeye mütevakkıftır. İman etmiş oldukları halde amel-i sâliha icra etmeyenler ebediyyen cehennemde kalırlar.	Kalamazlar.

²⁶ İki tarafın delilleri için *Fa'îr-i Râzî* tefsirine müracaat: c. 8, s. 315, Devlet Matbaası basması.

²⁷ İki tarafın delilleri için *Fa'îr-i Râzî* tefsirine müracaat: c. 2, s. 187, Devlet Matbaası basması.